

MARTA DZIUBIAK

O dawnych odmianach uprawnych jabłoni i ich pochodzeniu

Old apple cultivars and their origin

Ogród Botaniczny – Centrum Zachowania Różnorodności Biologicznej PAN,
ul. Prawdziwka 2, 02-973 Warszawa

Polish Academy of Sciences, Botanical Garden – Center for Biological
Diversity Conservation,
2 Prawdziwka str, 02-973 Warsaw, Poland
e-mail: marta.dziubiak@wp.pl

Received: 17 July 2006, Accepted: 13 October 2006

ABSTRACT: *Malus ×domestica* Borkh. is an interspecific hybrid of wild species of apples. A major progenitor of widely cultivated varieties of apple trees is *Malus siversii* (Ledeb.) M. Roem. from central Asia. Over the centuries thousands of cultivars have been bred all over the world. The most useful system of the apple cultivars classification was that by Lucas-Diel comprising 15 classes. In the Middle Ages the apple cultivars were introduced in Poland by monks from France and Germany. In the end of 19th century hundreds of cultivars were known and propagated by Polish nurserymen: Hoser, Jankowski, Klimowicz, Rożyński, Ulrich. Among many cultivars of foreign origin some cultivars of Polish origin were also known, e.g. Kosztela, Ananas Berżeński, Żłotka Kwizdyńska, Rajewskie, Piękna z Rept, Węgierczyk. In the beginning of the 20th century 30 most appropriate cultivars for farming in Polish conditions were recommended by Polish fruit experts. Nowadays some of them can still be found in less developed regions of Poland. Preservation of old, historical and local apple cultivars is a very important task. The collection of the Botanical Garden of the Polish Academy of Sciences in Warsaw includes 500 old cultivars of apple trees, among them 350 come from old Polish orchards. Recently, thanks to the initiative of private persons and non-governmental organizations, several local collections of old fruit tree cultivars have been established in different regions of Poland.

Key words: *Malus*, apple tree, old cultivars of apple trees, cultivars of Polish origin, preservation of fruit trees, pomology

*The apple was the first fruit in the world according to Genesis,
but it was no Cox Orange Pippin.
God gave the crab apple and left the rest to man.*

Jane Grigson,
autorka angielskich książek kucharskich (Forristal 2005)

Wstęp

Malus ×domestica Borkh., jabłoń domowa, to „umowny” gatunek, który jest wielokrotnym mieszańcem różnych taksonów i obejmuje tysiące odmian szlachetnych, kultywarów. Początkowo gatunki jabłoni występujące na różnych kontynentach lub nawet na jednym dużym kontynencie, jakim jest Azja, nie miały możliwości krzyżowania się ze sobą ze względu na olbrzymie odległości i takie bariery geograficzne jak morza, góry, stepy. Dopiero pojawienie się człowieka i jego aktywność, nieporównywalna z aktywnością innych gatunków, przyczyniła się do przeobrażenia przyrody i, między innymi, powstania wielu nowych roślin. Pierwszym badaczem, który próbował sklasyfikować jabłonie, był Karol Linneusz. Połączył on jabłoń, gruszę i pigwę w jeden rodzaj *Pyrus*, a jabłonie uprawne określił mianem *Pyrus malus* L. Żyjący w XVIII wieku botanik, a zarazem ogrodnik – Filip Miller, stwierdził, że jabłonie należy wydzielić w odrębny rodzaj *Malus* Mill., choćby z tego powodu, że przy szczepieniu między gruszą a jabłonią występuje zjawisko niezgodności fizjologicznej. Na przełomie XIX i XX wieku systematyką jabłoni zajmowali się między innymi tacy uczeni, jak Koehne, Zabel, Schneider, Rehder i Koidzumi, a pochodzenie roślin uprawnych, w tym owocowych, zgłębiał rosyjski genetyk Wawiłow. Za przodków uprawianych wówczas w Europie odmian jabłoni uznano dwa gatunki – *Malus pumila* Mill., jabłoń niską, występującą według Paszkiewicza na Kaukazie, i *Malus sylvestris* Mill., jabłoń dziką, rosnącą niemal w całej Europie (Dzhangaliev 1977). Obecnie uczeni rosyjscy i amerykańscy przyjmują, że głównym przodkiem jabłoni domowej jest *Malus sieversii* (Ledeb.) M. Roem., jabłoń występująca w niższych partiach gór Azji Środkowej (Pamiro-Ałaj, Tiań-Szań, Kopet-Dag). Gatunek ten charakteryzuje się dużą zmiennością, drzewa są wytrzymałe na mróz i suszę. Zakłada się, że nasiona jabłoni Siewersa rozsiewali nieświadomie kupcy podróżujący w karawanach słynnym Szlakiem Jedwabnym, łączącym Azję wschodnią z Bliskim Wschodem i Europą. Największe, najładniej wybarwione owoce zabierano w drogę jako pokarm dla ludzi, mułów, koni i wielbłądów. Wyrastające z „ogryzków” drzewa wędrowały coraz dalej, zarówno na wschód, gdzie spotykały się z gatunkami wschodnioazjatyckimi, takimi jak *M. baccata* (L.) Borkh., *M. asiatica* Nakai, *M. prunifolia* (Willd.) Borkh., jak również na zachód, gdzie mogły krzyżować się z *M. orientalis* Uglitzk. i *M. sylvestris* (L.) Mill. Jabłoń wschodnia, *Malus orientalis* Uglitzk., spotykana na Zakaukaziu i w Turcji, nie odznacza się dużą zmiennością jakości i wybarwienia owoców, ale formy powstałe w wyniku krzyżowania z jabłonią Siewersa miały już takie cechy, jak późna pora kwitnie-

nia, możliwość długiego zimowego przechowywania owoców i większa zdolność adaptacji do różnych warunków środowiska (Forsline i in. 2003). Najnowsze badania genetyczne Wagnera i Weedena (Forsline l. c.) wykazały, że jabłoń leśna brała udział głównie w powstawaniu niektórych odmian tak zwanych cydrowych, o kwaśnych i cierpkich owocach.

Wybrane siewki jabłoni o najlepszych cechach przesadzano bezpośrednio z lasu w pobliże domów, później rozmnażano wegetatywnie metodą szczepienia, która – na przykład w Babilonii – była znana już przeszło 2 tysiące lat p.n.e. Hodowla nowych odmian polegała początkowo głównie na pozytywnej selekcji siewek uzyskanych drogą naturalnego zapłodnienia, później dopiero zaczęto stosować celowe krzyżowanie najlepszych odmian, a ostatnio – również wywoływanie zmian genetycznych i stosowanie zasad inżynierii genetycznej. Do XIX wieku w Europie i na terytorium Rosji powstało kilka tysięcy odmian. Począwszy od XVIII wieku również na kontynencie amerykańskim rozpoczyna się hodowla na ogromną skalę.

Klasyfikacja pomologiczna odmian jabłoni

Podobnie jak gatunki jabłoni dziko rosnących, również odmiany szlachetne, których na przestrzeni wieków powstało kilkanaście tysięcy, próbowano sensownie uporządkować. Jest to o tyle trudne, że pewne morfologiczne i fizjologiczne cechy odmianowe są dość zmienne, i zależą od warunków klimatyczno-glebowych, podkładek użytych do uszlachetnienia czy sposobów pielęgnacji. Pierwszy system klasyfikacji pomologicznej jabłoni opracował Valerius Cordus w wydanej około roku 1542 „Historii roślin”. Następnie powstawały dalsze systemy, oparte na takich cechach morfologicznych jabłek jak kształt, barwa skórki i ścisłość miąższu oraz pora dojrzewania. Publikowali je – w Niemczech Jonston (1668), Manger (1780, Diel (1792) i wreszcie Lucas (1856); w Anglii – Hogg (1876) i Bunyard (1920); w Ameryce – Thomas (1849), Warder (1867) i Hedrick (1925) (Sękowski 1993, Rejman 1994).

Najbardziej popularny w Europie przełomu XIX i XX wieku był system Diela-Lucasa, przerobiony przez Engelbrechta, który dzielił odmiany jabłoni na 15 klas, na podstawie wybranych cech morfologicznych owoców (Lucas, Medicus 1878). Na owe czasy był to dobry system, ponieważ uwzględniał zróżnicowanie odmian jabłek pod względem stałych, wyraźnych cech. Dla przykładu cechą charakterystyczną grupy kalwili¹ była obecność wokół kielicha wąskich żeber, które sięgały poza połowę owocu, renety miały suchą ordzawioną skórkę i gruboziarnisty miąższ o winnym smaku, a rambury były duże, spłaszczone i niesymetryczne. Niejednokrotnie już sama nazwa mówiła, do jakiej klasy pomologicznej należy dana odmiana, na przykład Kalwila Biała Zimowa – do kalwili, Reneta Szara Jesienna do renet, a Gołąbek Natuzjusza – do gołąbków. Później, gdy powstało wiele nowych, zwłaszcza amerykańskich, odmian, system Diela-Lucasa stał się niepraktyczny i został zarzucony. Obecnie pomolodzy opierają się na podziale owoców według pory dojrzewania.

Poniżej zamieszczam klasyfikację odmian jabłoni według Lucasa, w tłumaczeniu F. Osterloff'a (Lucas, Medicus 1878):

- Klasa I Kalwile
- Klasa II Grzechotki
- Klasa III Złotki
- Klasa IV Różanki
- Klasa V Gołąbki
- Klasa VI Jabłka funtowe, Rambury
- Klasa VII Renety ramburowe
- Klasa VIII Renety jednobarwne czyli woskowe
- Klasa IX Renety Borsztówki
- Klasa X Renety Czerwone
- Klasa XI Renety Szare (Skórzanki)
- Klasa XII Renety Złote
- Klasa XIII Moręgi, Smużki
- Klasa XIV Stożki, Kogutki
- Klasa XV Płaszczki, Rzepki

Nie wymieniając szczegółowo wszystkich cech, które determinowały przypisywanie odmian do poszczególnych klas, chciałabym podać dwa przykładowe, oryginalne opisy jabłek, zaczerpnięte z XIX-wiecznej „Praktycznej nauki hodowania drzew owocowych” (Ulrich 1859). Autor opierał się na pierwotnej klasyfikacji Diela, dzielącej odmiany na 7 klas (jabłka graniaste, różowe, rambury, renety, paskowate, spiczaste i płaskie), które dalej dzieliły się na 15 rzędów, odpowiadających klasom Lucasa: „Druga klasa, jabłka różowe, ma następujące znaki: Jabłka mają zapach przyjemny, skórkę nie tłustą, mięsiwo miękkie, rzadkie, głąbkowate i woń do róży i kopru włoskiego podobny, przytem są około jąder pięknie i regularnie żebrowane”, i dalej: „Czwarta klasa, renety, ma następujące znamiona: Jabłka mają tęgie i lekko ułamujące się mięsiwo i pospolicie różową powłóczkę; także przytem i korzenno-cukrowy albo winny kwas i wędną, kiedy się zależą”.

Najdawniejsze odmiany jabłoni uprawiane w Polsce

Przyjmuje się, że odmiany szlachetne jabłoni trafiły do Polski w Średniowieczu wraz z przybyciem do nas zakonników. Łukasz Gołębiowski pisał w „Domach i dworach” (1884): „Pierwsze gatunki jabłek i gruszek pod różnymi nazwiskami wprowadzili do Polski, a najpierw podobno do Tyńca, Benedyktyni z Kluniaku i innych miejsc Francji i Niemiec...”, i dalej – „Jabłka po leśnych, do kwaszenia kapusty używanych, najdawniejsze są Daporty czyli deporty, dziś oportami zwane, które przez Cystersów do klasztoru lubuskiego za Bolesława księcia wrocławskiego sprowadzone i po innych stronach Polski upowszechniły się”. Z tego samego źródła można się dowiedzieć, jakie nazwy nosiły te najdawniejsze od-

miany uprawiane na naszych ziemiach. Były to: winniczki, windyczki, balsamki, jestonki, cyganki, wierzbówki, maryjki, pierzgnięta, świętojańskie, rzepne, mucyany, lautule, sorby, wanatki, cytrynki, zory i szklanki. Marcin z Urzędowa, ksiądz, lekarz i profesor uniwersytetu krakowskiego, autor „Herbarza polskiego” z 1595 roku, miał w swoim ogrodzie w Sandomierzu odmianę o nazwie treffi-kowa. Edmund Jankowski (1894) na łamach „Ogrodnika Polskiego” wymienia jako stare, lokalnie uprawiane odmiany również mnichy, burty, brzęczki, korali-ki, rapy czerwone, zorze i kosztele. Józef Drège (1905) w „Stuleciu zakładu ogrodniczego Ulrychowskiego” pisze z żalem, że nie zachował się żaden spis ofe-rowanych przez założyciela szkółek Jana Ulrycha w pierwszych latach istnienia zakładu odmian drzew owocowych. Jan Ulrych nie drukował cenników drzew, a tylko w cennikach nasion wspominał, że „ma do sprzedaży drzewka fruktowe, odkłady (ablegry) winogronowe tudzież rozmaite drzewa i krzewy do upiększania klombów...”. Jedyne od starego ogrodnika, pana Wincentego Stopczyka, autor dowiedział się, jakie odmiany rosły w stuletnim sadzie, który w 1805 roku Jan Ulrych zakupił od pani Demekowej. Były tam, z jabłoni, sztetyny w czterech odmianach, bursztówki, kosztele, wenetki, kalwile w dwóch odmianach, oliwki, papierówki, cytrynowki, kantówki gdańskie, rozmarynki, antonówki i żelazka (ale nie była to odmiana Eiserapfel nazywana po polsku Żelężniakiem). W innych XIX-wiecznych książkach można znaleźć jeszcze: Adwentowe Jabłka, Sedańskie czarne, Mikołajki, Pigwowe, Szampańskie Winiówki, Słodkie królowki, Angielskie zimnostrawne, Szarlamówki boliwijskie, Minhauzowe paskowate dzwonko-wate, Żniwne, Małe najcerlingi, a nawet Trzy lata trwałe maciczne (Konkolow-ski 1847); dalej – Matówki Brunatne czyli Kapuśniaki, Ceratki białe, Warraszki Gubeńskie, Flejniki Królewskie (Lucas, Medicus 1878); Mateczki, Łabędziówki, Pasterki, Atłasówki Zimowe (Czepiński 1841); Przysmaczki, Sawłuki, Sinogonki, Wilczki, Woń poranną (Jankowski 1882b) oraz Wędliki włoskie, Winne prawdzi-we i Rabau jesienne (Kotschy 1844).

Stare polskie odmiany jabłoni

Większość odmian uprawianych w Polsce w sadach przed II wojną światową to odmiany pochodzenia zagranicznego – niemieckie, angielskie, francuskie, holenderskie, belgijskie, czeskie, włoskie, rosyjskie i amerykańskie. Polskich odmian było niewiele, co wynikało z niskiego poziomu wiedzy ogrodniczej, braku wykształconych ogrodników i szkół ogrodniczych (Jankowski 1923). Julian Brunicki w katalogu swojej szkółki w Podhorcach na 1931 rok wymienia odmiany polskie: Kosztela, Ksawerówka, Pepinka Litewska, Rapa Zielona, Reneta Litewska, Śmietankowe i Strumiłłówka (Cennik szkólek... 1931/1932). Trudno stwierdzić czy Śmietankowe i Strumiłłówka to odmiany polskie czy litewskie, ponieważ pochodzą ze Żmudzi, krainy położonej w zachodniej części Litwy. Jabłko Śmietankowe (Ryc. 1) jest opisane w „Lietuvos pomologia” pod nazwą Žemaičių grietininis, a Strumiłłówka, która była znana jako „poziomkowe” lub

„zajęcza główka” – jako Sierinka (Tuinyła i in. 1990). Nazwą Strumiłłówka uczcili pomologowie warszawscy, podczas wystawy ogrodniczej w roku 1880, Józefa Strumiłłę, znanego niegdyś ogrodnika-amatora wileńskiego (Jankowski 1895b). Obie te odmiany były znane i uprawiane przez ludność polską na Litwie. Również z tamtych stron pochodzi Reneta Litewska, Cukrówka Litewska, Malinówka Berżenicka i Ananas Berżenicki. Ananas pojawił się w Berżenikach koło Dukszt w folwarku Raj należącym do profesora Adama Hrebnickiego, znanego botanika i pomologa, wśród drzewek zakupionych u Bernardynów pod Wilnem. Helena Stankiewiczowa (żona siostrzeńca profesora Hrebnickiego) wspominała: „Gdy przywiózł do Raju szczepy, zauważył, że jeden miał napisane na tabliczce „Bóg zapłać” zamiast łacińskiej nazwy gatunku. Spytał więc braci, co to za gatunek, ale żaden nie umiał wyjaśnić, skąd się wziął ten napis. I właśnie z tego nieznanego szczepu wyhodował ananasa berżenickiego” (Wiśniewski 2003). Pani Stankiewiczowa wymienia wśród odmian rosnących w jej sadzie w Berżenikach również kałmuki. Jest to rosyjski synonim Strumiłłówki (Tuinyła i in. 1990). W „Lietuvos pomologia” opisano odmianę Panemunės baltasis (Paniemuńskie Białe), a ponieważ wspomniana wyżej pani Stankiewiczowa przed zamążpójściem mieszkała w Poniemuniu na Litwie, przypuszczalnie więc i to jabłko jest tamtejszą, lokalną odmianą. Malinówka Berżenicka, znana pod nazwą Winne, spotykana tylko w okolicach Dźwińska i Dukszt, była opisana po raz pierwszy przez Hrebnickiego. Cukrówka Litewska (Ryc. 2) była rozpowszechniona w okolicach Wilna, Kowna i Witebska, i, jak pisał Władysław Smardzewski (1917), spotykano już wówczas bardzo stare, liczące 80 lat drzewa. Profesor Hrebnicki znał, jako mały chłopiec, Cukrówkę Litewską z sadu swego wuja Antoniego Samiszczę, jedynego sadu dochodowego na Białej Rusi w owych czasach. Hrebnicki nazywał Cukrówkę – Białe Słodkie, choć w „Atlasie owoców” opisał tę odmianę pod nazwą Cukrówka Litewska (Rogowski 1938).

W niewielu źródłach można przeczytać o Renecie Jana, rodzącej średniej wielkości jabłka i polecanej dla kresów wschodnich (Tuinyła i in. 1990, Giewartowski 1936), którą wyhodował sam profesor Hrebnicki. Pepinka Litewska to odmiana o charakterystycznych, niedużych, ładnych i soczystych jabłuszkach, znana powszechnie na Litwie i Białorusi. Nazwano ją Glogierówką na cześć archeologa Zygmunta Glogera, którego ojciec sam rozmnożył i posadził drzewa Pepinki w majątku w Jeżewie (Jankowski 1882a). Ksawerówkę opisał w dwutygodniku „Ogrodnik Polski” Jankowski (1895a), owoce pochodziły z majątku Jeżewskich w Skrwilnie, odmiana jest przypuszczalnie siewką Tyrolki. Rapy Czerwone i Rapy Zielone Jankowski opisuje krótko, jako jabłka duże, z grupy ramburów, dojrzewające w listopadzie, nadające się do użytku kuchennego, o Renecie Litewskiej zaś pisze: „ładne jabłko zimowe, średniej wielkości, tu i owdzie rdzą okryte” (Jankowski 1882b). W szkółkach S. Giewartowskiego w Krynicy Podlaskiej rozmnażano między innymi takie lokalne odmiany, jak Papierówka Podlaska, o dużych białych owocach dobrych na wszelkie przetwory, Profesor Jankowski, o czerwonych jabłkach, otrzymana z własnych nasion, i Tyrolka Krynicka, o żół-

Ryc. 1. Śmietankowe (rys. W. Smardzewski)
Fig. 1. Śmietankowe (drawn by W. Smardzewski)

tych baryłkowatych owocach, dojrzewających zimą, której drzewa były wytrzymalsze na mróz od Antonówki (Giewartowski 1936).

Bardzo ciekawą historię ma znana powszechnie Kosztela (Ryc. 3). Jest to prawdopodobnie Wierzbówka Zimowa wyhodowana przez zakonników w Czerwińsku w XVI stuleciu. Dorodne drzewo Wierzbówki rosło w ogrodzie króla Jana III Sobieskiego w Wilanowie. Cechą charakterystyczną tej, i wielu innych starych odmian, jest przemienność owocowania. Jeśli w jednym roku jest urodzaj owoców, w następnym nie ma ich wcale, bądź bardzo niewiele. Jak głosi legenda, małżonka króla, Marysienka Sobieska, bardzo lubiła słodkie jabłka Wierzbówki, ale w roku nieurodzaju zbierano ich „kosz tylko”. Nazwa „Kosztylki” użyta przez króla z czasem przyjęła się i Wierzbówkę zaczęto nazywać Kosztylką, a później – Kosztelą (Smardzewski 1932).

Do grupy odmian pochodzenia polskiego można zaliczyć również Rarytas Śląski z okolic Cieszyna, Piękną z Rept ze Śląska, Rajewskie z majątku Raj koło Lwowa, Złotkę Kwidzyńską, Kalwaryjską, Węgierczyka, Bukówkę i Bursztówkę Polską. Odmiana Kalwaryjska pochodzi z okolic Kalwarii w Krakowskim, na innych terenach była raczej nieznaną. Jest to odmiana przerobowa. Bukówka była uprawiana w Rzeszowskim, a szczególnie w powiecie krośnieńskim, jej zaletą jest wytrzymałość na mróz i odporność na choroby, jednak jabłka, dojrzewające dopiero w zimie, są niezbyt smaczne (Rejman, Zaliwski 1956). Bursztówka Polska to prawdopodobnie siewka Bursztówki Szlachetnej, pochodzącej z Miśni i, jak się wyraził Smardzewski, znanej „już w zamglonej przeszłości”. Bursztówka była uprawiana w Czechach na początku XV wieku (Dvořák i in. 1976). Złotka Kwidzyńska pochodzi z miejscowości Nebrowo koło Kwidzyna, znana była głównie w Bydgoskiem i Gdańskiem. Piękna z Rept była znana szerzej, nie tylko w Polsce, ale i we wschodnich Niemczech, wprowadzono ją nawet do doboru odmian opracowanego w latach 1950-tych przez Ministerstwo Rolnictwa. Jabłka Pięknej z Rept są ładne, ale mało smaczne, a liście bardzo podatne na mączniak jabłoni. Węgierczyk pochodzi z północno-wschodniej Polski, owoce tej odmiany nadają się głównie na kompoty i susz, zaletą jest duża wytrzymałość na mróz. W północno-wschodniej Polsce często uprawiano również Grafsztynek Inflancki (Ryc. 4), Oliwkę Inflancką i Suislepskie, o których wiadomo tyle, że pochodzą z krajów nadbałtyckich; Suislepskie – prawdopodobnie z Estonii (Rejman, Zaliwski 1956).

Inne dawniej uprawiane odmiany jabłoni

Największy rozkwit hodowli odmian szlachetnych i jednocześnie rozwój produkcji szkółkarskiej na całym świecie przypada na drugą połowę XIX wieku. W każdym kraju, gdzie warunki klimatyczne pozwalały na uprawę jabłoni, powstawały nowe odmiany. Jedne z nich rozprzestrzeniły się daleko poza granice, znalazły się w ofertach szkółek i atlasach pomologicznych, inne uprawiano tylko lokalnie, jeszcze inne – zaginęły.

Ryc. 2. Cukrówka Litewska (rys. W. Smardzewski)
Fig. 2. Cukrówka Litewska (drawn by W. Smardzewski)

Na kontynent amerykański pierwsze nasiona jabłoni przywieźli europejscy koloniści prawdopodobnie w 1629 roku, którzy skonstatowali uprzednio, że jabłka miejscowych gatunków są małe i niesmaczne. Osadnicy ci odegrali kluczową rolę w rozwoju tamtejszego sadownictwa. Ponieważ z jabłek robili wino – cydr, czyli jabłecznik, sadzili głównie drzewa mnożone z nasion. W zakładaniu sadów z siewek na terenach stanów Indiana, Ohio, Illinois wstąpił się John Chapman, zwany Johnny Appleseed, który żył na przełomie XVIII i XIX wieku. W opowieściach przedstawiany jest jako bosonogi pielgrzym, który idąc śladem osadników na zachód tego ogromnego kraju, sięga ręką do przewieszanej przez ramię torby i rozsiewa nasiona jabłoni. Prawda jest taka, że od osadników wymagano posadzenia w pierwszym roku po osiedleniu 50 jabłoni, w celu stabilizacji nowych gospodarstw. Chapman kupował nasiona z zakładów, w których tłoczono moszcz na cydr, zakładał z siewek szkółki, a potem szczepił drzewka i sprzedawał je osadnikom. Wśród olbrzymich ilości drzew, jakie po sobie pozostawił, znaleziono później cenne i znane do dziś odmiany, takie jak Newtown Pippin, Jonathan, Baldwin czy Red Delicious.

W Polsce na przełomie XIX i XX wieku i później powstało wiele szkółek, które rozmnażały drzewa i krzewy owocowe, nie trzeba było już sprowadzać bardzo drogich drzewek z zagranicy. Z najbardziej znanych szkółek warto wymienić zakłady Braci Hoser, Braci Bardet, szkółki Zamoyskich w Podzamczu, słynne Ogrody Kórnickie pod Poznaniem, szkółki Celichowskiego, Denizota, Filewicza, Gałczyńskiego, Hoffmana, Kronenberga, Ulrycha i wielu innych (Dolatowski 1999).

W katalogach warszawskich szkółek Braci Hoser z lat 1896-1942 można znaleźć przynajmniej 185 odmian jabłoni, które mnożono i oferowano do sprzedaży (Szkółki Żbikowskie 1896-1942). Powyżej stu odmian zamieścił także w cenniku na 1938 rok Bronisław Gałczyński z Piaseczna (Katalog... 1938), równie dużo – szkółki podzameckie (Cennik ilustrowany... 1934/1935). Zazwyczaj jednak produkowano kilkadziesiąt odmian uznanych przez owocoznawców za najlepsze do uprawy w naszych warunkach klimatycznych. Jankowski (1922) zaleca uprawę 19 najlepszych odmian i 12 do prób, Filewicz (1928) opisuje 10 najważniejszych odmian handlowych, Brzeziński (1929) w „Polskiej Pomologii” zamieszcza opis 45 „celniejszych” odmian jabłoni, a Walloch (1939) wymienia 34 najważniejsze odmiany handlowe. Można przyjąć, że szkółkarze polscy najczęściej proponowali przed II wojną następujące odmiany:

1. Ananas Berzeńicki
2. Antonówka
3. Boiken
4. Chałtamowskie
5. Glogierówka (Pepinka Litewska)
6. Grafsztynek
7. Grafsztynek Inflancki
8. Grochówka
9. Kalwila Czerwona Jesienna

Ryc. 3. Kosztela (rys. W. Smardzewski)
Fig. 3. Kosztela (drawn by W. Smardzewski)

10. Kantówka Gdańska
11. Koks Pomarańczowa
12. Kosztela
13. Kronselska
14. Królowa Renet
15. Kuzynek Czerwony
16. Landsberska
17. Malinowa Oberlandzka
18. Niezrównane Peasgooda
19. Oliwka Inflancka
20. Oliwka Czerwona
21. Pepina Linneusza
22. Pepina Londyńska
23. Pepina Ribstona
24. Piękna z Boskoop
25. Reneta Blenheimska
26. Reneta Szara Jesienna
27. Różanka Wirgińska
28. Sztetyna Zielona
29. Titówka
30. Żeleźniak

Jeśli chodzi o nazwy odmian sprowadzanych z zagranicy, były one obce, trudne do wymówienia i często je przekręcano (na przykład Barnack Beauty wymawiano – „Bernak Bałtyk”) lub tłumaczono na polski, a także nadawano całkiem nowe, swojsko brzmiące nazwy. I tak, niemieckie Eiserapfel to po polsku Żeleźniak, Grosser Bohnapfel – Grochówka, Rheinische Schafsnase – Owcze Nosy, Prinzenapfel – Książęca, francuskie Courtpendu Royal to Krótkonóżka Królewska, a Calville de Saint Sauver to Kalwila Zbawiciela. Poza tym przy sadzeniu drzew etykiety z oryginalnymi nazwami często się gubiły. Trudno określić czy odmiany spotykane do dziś w różnych rejonach Polski pod takimi nazwami, jak Zajęczi, Korali, Cygany, Talerzyki, Syberyjki, Kalwinki, Dziadki, Bielasy, Panienki, Szwedki i inne, są odmianami oferowanymi dawniej przez szkółki czy też powstałymi lub nazywanymi tak lokalnie. Według Jankowskiego Wenetki były siewkami Tyrolek, a Koralikami nazywano Panieńskie Czeskie. Z moich obserwacji wynika, że Kalwilę Czerwoną Jesienną nazywano Buraczkami (choć nazywano tak również Kuzynek Czerwony), Szotasz to Sztetyna Zielona, Socha – Suislepskie, Zajęcze Łby to prawdopodobnie Książęce bądź Strumiłówka. Grochówka w południowo-wschodniej Polsce otrzymała nazwę – Orzechówka, a w Suwalskiem – Kamienioki. Kronselską na Kurpiach niektórzy myślą z Anansem, a w okolicach Łodzi przemianowano ją na Jaśniepańską, z kolei Augustynka znana z okolic Świecia to Charłamowskie, której jabłka dojrzewają w sierpniu (prawdopodobnie od niemieckiego „August” – sierpień).

Ryc. 4. Grafsztynek (rys. W. Smardzewski)
Fig. 4. Grafsztynek (drawn by W. Smardzewski)

Podsumowanie

Z wielu powodów większość najstarszych i lokalnie uprawianych odmian jabłoni nie zachowała się do czasów obecnych. Wszystkie wojny, jakie przetaczały się przez nasze ziemie, powodowały za każdym razem wielkie spustoszenia w sadach i ogrodach. Mijały lata, drzewa starzały się, wycinano je więc i zastępowano nowymi, należącymi do odmian coraz to nowych. Na przestrzeni wieków ginęły bezpowrotnie stare odmiany drzew owocowych, gdzieś tam tylko udawało się je zachować, jeśli przypadkiem jakiś gospodarz znał się na szczepieniu i był pomologiem-amatorem. We wprowadzonym przez Ministerstwo Rolnictwa po II wojnie światowej doborze odmian, które jedynie wolno było mnożyć w szkółkach, znalazły się głównie odmiany nowe, wyhodowane po wojnie i polecane do uprawy towarowej. Zaczęły powstawać nowoczesne, intensywne sady produkcyjne, do których stare odmiany, często owocujące przemiennie lub o nieatrakcyjnym, „niehandlowym” wyglądzie jabłek, nie nadawały się. Wysokie, rozłożyste drzewa sadzone dawniej w tradycyjnych, przydomowych sadach zaczęły znikać z naszego wiejskiego krajobrazu. Na szczęście jeszcze w wielu miejscowościach, zwłaszcza tych biedniejszych, położonych z dala od dużych ośrodków miejskich i dróg szybkiego ruchu, można spotkać wiekowe, przedwojenne drzewa starych, historycznych już odmian. Zachowanie możliwie największej liczby tych starych odmian jest obecnie bardzo ważnym zadaniem. Polska podjęła się ochrony starych i lokalnych odmian roślin uprawnych przez ratyfikację Konwencji o Różnorodności Biologicznej z Rio de Janeiro z 1992 roku. Gromadzeniem i zachowaniem przedwojennych odmian jabłoni zajmuje się między innymi Zakład Kolekcji Botanicznych i Ogrodniczych Ogrodu Botanicznego Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Począwszy od roku 1987 udało się tu zgromadzić około 500 odmian, z których 350 pochodzi ze starych polskich sadów. Pierwsze przywiezione z terenu odmiany, to Szara z Zabergäu z okolic Krosna, Kalwila Adersleberska i Ellisona Pomarańczowa z Gołuchowa i Mnich z Pruszkowa. W latach 1990-tych pozyskano do kolekcji między innymi Krepkę z okolic Sandomierza, Bukówkę z Wieliczki, Kokkę Pomarańczową z okolic Świecia nad Wisłą i Renetę Orleańską ze wsi Rudka na południu Polski. W ostatnich kilku latach przywieziono Renetę Kulona i Zorzę z okolic Grójca, Fillipa z Pojezierza Brodnickiego, całą grupę ciekawych odmian z północno-wschodniej Polski, takich jak Pepina Angielska, Pąsówka, Cukrówka i Cytrynowka, niemieckie odmiany z Dolnego Śląska oraz mnóstwo odmian nieoznaczonych bądź noszących nazwy lokalne, na przykład Pisaki, Bielasy, Szklanki, Grzechotki, Parówki i inne.

W ostatnim dziesięcioleciu w całej Polsce podjęto liczne inicjatywy zachowania lokalnie uprawianych odmian drzew owocowych – w Dolinie Dolnej Wisły, na Kurpiach, na Suwalszczyźnie, w Dolinie Baryczy, Kotlinie Kłodzkiej i Pojezierzu Brodnickim itd. Źródła finansowania tych działań są najczęściej pozarządowe. Również osoby prywatne są coraz częściej zainteresowane sadzeniem drzew starych odmian w przydomowych sadach i gospodarstwach ekologicznych, a znowelizowane przepisy umożliwiają szkółkarzom ich produkcję.

Podziękowania

Bardzo dziękuję Monice Hoser, Jakubowi Dolatowskiemu i Bronisławowi Szmítowi juniorowi za udostępnienie cennych materiałów źródłowych.

Literatura

- BRZEZIŃSKI K., 1929. Polska Pomologia. Opis celniejszych odmian drzew owocowych polecanych do hodowli w Polsce. Księgarnia Wydawnicza H. Altenberga, Lwów.
- CENNIK ILUSTROWANY DRZEW I KRZEWÓW OWOCOWYCH, PARKOWYCH, LEŚNYCH I BYLIN SZKÓŁEK PODZAMECKICH FRANCISZKA HR. ZAMOYSKIEGO. [Podzamcze], Jesień 1934, wiosna 1935.
- CENNIK SZKÓŁEK DRZEW OWOCOWYCH, OZDOBNYCH I BYLIN JULIANA BRUNICKIEGO, 1931/1932. Podhorce koło Stryja.
- CZEPIŃSKI M., 1841. Powszechnie ogrodnictwo. G. Sennewald, Warszawa.
- DOLATOWSKI J. (red.), 1999. Szkółkarstwo polskie 1799-1999. Agencja Promocji Zieleni Sp. z o.o., Warszawa.
- DREGE J., 1905. Stulecie zakładu ogrodniczego Ulrychowskiego 1805-1905. Kartka z dziejów ogrodnictwa krajowego. C. Ulrych, Warszawa.
- DVOŘÁK A., VONDRAČEK J., KOHOUT K., BLAŽEK J., 1976. Jablka. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha.
- DZHANGALIEV A., 1977. Dikaja jablonja Kazachstana. Izd. Nauka, Ałma-Ata.
- FILEWICZ W., 1928. Jabłonie. Najważniejsze odmiany handlowe. Polski Związek Posiadaczy Sadów, Warszawa.
- FORRISTAL L. J., 2005. All apples are not created equal. http://www.motherlindas.com/antique_apples.htm.
- FORSLINE P. L., ALDWINCKLE H. S., DICKSON E. E., LUBY J. J., HOKANSON S. C., 2003. Collection, Maintenance, Characterization and Utilization of Wild Apples of Central Asia. Horticultural Reviews 29: 1-61.
- GIEWARTOWSKI S., 1936. Cennik i opis drzew i krzewów owocowych hodowanych w zakładzie ogrodniczym Krynica Podlaska pod firmą S. Giewartowski i s-owie. Poczta Sokołów Podlaski.
- GOŁĘBIEWSKI Ł., 1884. Domy i dwory. A. Kaczyrba, Lwów.
- JANKOWSKI E., 1882a. Jabłko Glogierówka Jeżewska. Ogrodnik Polski 4(14): 321-322.
- JANKOWSKI E., 1882b. Sad i ogród owocowy. J. Sikorski, Warszawa.
- JANKOWSKI E., 1894. Stare odmiany. Ogrodnik Polski 16(10):220-221.
- JANKOWSKI E., 1895a. Ksawerówka. Ogrodnik Polski 17(2): 26-27.
- JANKOWSKI E., 1895b. Strumiłówka. Ogrodnik Polski 17(1): 3.
- JANKOWSKI E., 1922. Najlepsze owoce dla naszych sadów. Lwów-Warszawa.
- JANKOWSKI E., 1923. Dzieje ogrodnictwa w Polsce w zarysie. Bank dla Handlu i Przemysłu, Warszawa.

- KATALOG PIERWSZEJ POLSKIEJ FIRMY PRODUKUJĄCEJ DWULETNIENIE PÓLPIENNE DRZEWKA OWOCOWE, 1938. Bronisław Gałczyński i Jan Ślaski, Piaseczno k. Warszawy.
- KONKOŁOWSKI M., 1847. Jaś Sadowski mały założyciel sadów czyli dostateczna nauka o hodowaniu drzew owocowych, dla użytku młodzieży wiejskiej w Galicji. F. Skielski, Rzeszów.
- KOTSCHY K., 1844. Książeczka o sadach i owocu. R. Rohrer, Berno.
- LUCAS E., MEDICUS F. (tłum. Osterloff F.), 1878. Sadownictwo zasadzające się na prostych prawach. Poradnik podręczny dla wykładowcy uprawy owocowej, oraz własnego nauczania się takowej. G. Sennewald, Warszawa.
- REJMAN A., ZALIWSKI S. 1956. Pomologia. PWRiL, Warszawa.
- REJMAN A., 1994. Pomologia. PWRiL, Warszawa.
- ROGOWSKI W., 1938. Profesor Adam Hrebnicki. Sad i owoce 1(3): 91-94.
- SĘKOWSKI B., 1993. Pomologia systematyczna, 1. PWN, Warszawa.
- SMARDZEWSKI W., 1917-1932. Atlas owoców, 2-3. Rkps, Ogród Botaniczny PAN, Warszawa-Powin.
- SZKÓŁKI ŻBIKOWSKIE. KATALOG DRZEW I KRZEWÓW OWOCOWYCH, OZDOBNYCH ORAZ BYLIN, 1896-1942. [Numery: 9, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 39, 45, 47, 48, 49, 51].
- TUINYLA V., LUKOŠEVIČIUS A., BANDARAVIČIUS A., 1990. Lietuvos pomologija. Mokslas, Vilnius.
- ULRICH F. (tłum. Lompa J.), 1859. Praktyczna nauka hodowania drzew owocowych, z osobliwym względem na włością i młodzież szkolną po wsiach i miasteczkach przez F. W. Ulricha ułożona. W. Pisz, Bochnia.
- WALLOCH S., 1939. Najważniejsze handlowe odmiany owoców w Polsce polecane przez Polską Komisję Pomologiczną. Jabłka. J. Działkowski i W. Wróblewski, Warszawa.
- WIŚNIEWSKI W., 2003. Pani na Berzenikach, Rozmowy z Heleną z Zanów Stankiewiczową. LTW, Warszawa.

Przypisy

¹ Uwaga redakcji: ze względu na specyfikę tekstu odstąpiliśmy od konsekwentnego, zgodnego z Kodeksem, stosowania zasad nazewnictwa roślin uprawnych. Dotyczy to m. in. pisowni nazw najstarszych odmian i ich grup, których ścisły zakres i tożsamość trudno często ustalić. Odstąpiliśmy także od graficznego wyróżniania nazw handlowych oraz od stosowania właściwego zapisu nazw odmian ogrodnich, z użyciem pojedynczego cudzysłowu.